

Doğumunun 800. Yılında
Hacı Bektaş Veli
Sempozyumu (Nevşehir, 17-18 Ağustos 2009)

BİLDİRİLER

T.C. Başbakanlık
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 399
Bilimsel Toplantılar Dizisi: 49

ISBN: 978-975-16-2335-5
İLESAM: 2009.06.Y.0143.389

DOĞUMUNUN 800. YILINDA
HACI BEKTAŞ VELİ
Atatürk Kültür Merkezi 2010
Birinci Baskı • 1000 Adet

Editör: Prof. Dr. Filiz KILIÇ

Düzeltili: Dr. Alev KÂHYA BİRGÜL

Kapak Resmi: Erdoğan YAVUZ

Atatürk Kültür Merkezi
Ziyabey Caddesi Nu:19, 06520 Balgat - Ankara
Tel : 0 312. 284 34 18 - 284 34 25
Belgegeçer : 0 312. 284 34 65
e-posta : gensekreter@akmb.gov.tr
İnternet : www.akmb.gov.tr

**Kapak Tasarımı ve Sayfa Mizampajı
Grafiker**

Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Tel: 0 312. 284 16 39 (pbx) • Faks: 0 312. 284 37 27
E-mail: grafiker@grafiker.com.tr • Web: www.grafiker.com.tr

Baskı ve Cilt

Yeni Reform Matbaacılık Yayıncılık Ltd. Şti.
Kazım Karabekir Caddesi, No: 91/2 İskitler - Ankara
Tel: 0 312. 341 20 92 • Faks: 0 312. 341 20 93 • E-mail: reformmatbaasi@ttmail.com

Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaş Veli (2009:Nevşehir)
Doğumunun 800. Yılında Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, 17-18 Ağustos:2009:Bildiriler / yayına
hızl. Filiz Kılıç - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009.
xxx, 440 s.: fotoğ. (kimi renkli), res., hrt., tbl., 24 cm. - (AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi yayını;
399. Bilimsel toplantılar dizisi;49).

ISBN: 978-975-16-2355-5

1. HACI BEKTAŞ-I VELİ, 1209-1271
 2. SEMPOZYUM -- TÜRKİYE
 3. BEKTAŞİLİK, TASAVVUF -- TÜRKİYE
 4. HACI BEKTAŞ-I VELİ -- TÜRKİYE -- SEMPOZYUMLAR
- I. Kılıç, Filiz, Prof. dr., yay. haz. II. E.a. III. Dizi.

297.75250

Hacı Bektaş-ı Velî'de İnsan Felsefesi

Bayram Ali ÇETİNKAYA*

ÖZ

Kökü Orta Asya bilim ve hikmet merkezlerine dayanan Hacı Bektaş-ı Velî, tesiri ve düşüncesi evrenselleşmiş kamil bir gönül insanıdır.

Hacı Bektaş, insanı “bilen, çalışan ve inanan” bir varlık olarak ele almıştır. O, insanların özelliklerinden hareket ederek, onları sınıflandırmış; davranışları ve düşünceleri aynı olanları bir grup altında toplamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hacı Bektaş-ı Velî, insan, felsefe, yaratılış.

ABSTRACT

“The Philosophy of Human in the Thought of Haji Bektash Wali”

Haji Bektash Wali Whose philosophical and mystic thoughts go back the knowledge and philosophy centres in the Middle-Asia is a great man of sincere love whose effect and thoughts have become universal.

Haji Bektash handled humankind as knowing, working and believing ones. Moving from the feature of humanbeings He classified them and gathered the ones with the same behaviours and thoughts in one group.

Key Words: Haji Bektash Wali, human, philosophy, creation.

Giriş

Bilgi ve teknolojinin aklın sınırlarını zorlayan ürünlerinin ve ürettiklerinin kıskacındaki modern insan/birey, çoğu zaman varlığının ve var oluşunun anlamını (hikmetini), kendine veri-

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, e-posta: bacetinkaya@hotmail.com.

len ismin de çağrıştırdığı gibi (insan, nisyan/unutan kökünden gelen bir kelimedir) unutmaktadır. Böyle yalıtılmış bir atmosfer içerisindeki düşün(mey)en varlık, tefekkür deryasının ve şarabının hazzını alabilir mi? Yaşadığımız zamanların insanı için, tefekkür ve onun en önemli ürünü tezekkür ve nihayetinde bunlardan hâsıl olan arınma ne anlam ifade edecektir? Bu onun için bir kaygı ve ihtiyaç mıdır?

Ortaya çıkan suallerin cevapları mademki insanda aranacaktır. O hâlde insan için ehemmiyeti öncelikli alan ve organ olan kalp üzerinde bir nebze durmak gerekmektedir. *Yürek* olarak da isimlendirilen kalp neyi ifade etmektedir? Kalbin insan türü için var oluş anlamı nedir? Bu aza neden diğer organlardan fazla önem kazanmaktadır? İnsanın tefekkür ve tezekkür mekânı ve merkezi olan kalp hangi anlamlara karşılık gelmektedir? Bu çerçevede insan nedir?

1. Kalbi Olan ve Tefekkür Eden Varlık: İnsan

İnsanın mahiyeti, madde ile mananın birleştiği yer, akıl ve ruh, Allah'ın tecelli ettiği mahal ve ilâhî latife gibi birçok anlama gelen kalp, başka dillerde tam olarak karşılıkları olmayan "gönül ve can" gibi kelimeleri de ifade eder. (İbn Manzur, trz: I, 687; Cebecioğlu, 1997: 422-423; Devellioğlu, 1996: 483). Kelime anlamı "dönmek, çevirmek" olan kalp, sürekli dönen ve tarayan bir radar gibidir. O hiçbir şeye sabitlenemez ve bağlanamaz; dolayısıyla sürekli kutsalı arar ve araştırır. "La ilâhe illallah turnusol testi ile" kalp, var edilenlere tapılmayacağını ve kulluk edilmeyeceğini hatırlatarak tevhide işaret eder (Frager 2003: 48).

Derin zekâ ve irfanı içinde barındıran kalp, aynı zamanda marifetin de mekânı ve merkezidir. Sûfîler için varılmak istenen maksat; yumuşak, duyan, hisseden ve şefkat dolu bir kalp geliştirmek ve kalbin derin kavrayışını tekâmüle erdirmektir. Kalbin bu derin kavrayışı, aklın soyut zekâsından daha sağlam köklere dayanan bir kavrayışı haber verir. Kalp gözü açıldığında, görünmeyen âlemin kapıları açılacak ve ötelerin ötesi temaşa edilecektir. Kalp kulağı açıldığında ise, sözlerin ötesinde gizlenen hakikatin derin sessizliği tüm varlığıyla hissedilecek ve duyulacaktır (Frager 2003: 28).

2. Kutsal Arayan Mabet/İnsanın İçindeki Mabet

İlahî kıvılcım, ruh ve aşk kalpte mekân bulur. Nitekim kalp, kutsal arayan kutsal bir mabet ve tapınaktır. Bunun için sûfiler, bu muhteşem mabedin mihmandarları olduklarından bütün insanlığa saygı, hürmet ve nezaketle muamele ederler ve karşılık verirler. Nitekim bu mukabele ile hâsil olan ve aynı zamanda tasavvufun da özü olan sevginin mekânı da kalptir (Frager 2003: 28).

Hakk'ın var ettiklerinin merkezini yerleştirdiği tapınak da kalptir. Kutsal kıvılcımın mekânı olarak insanın içinde hâlkedilen mabet için kutsî bir hadiste Azîm olan Allah şöyle buyurur: "Bütün göklere ve yerlere sığmayan Ben, ihlâslı müminin kalbine sığarım." (Hadisçiler, bu hadisi sıhhatini doğrulamamışlardır). İnsanın içindeki mabet yani kalp, yerkürenin en kutsal tapınak ve ibadetgâhlarından dâha değerlidir. Bir insanın kalbini ve gönlünü kırmak ve incitmek, en büyük ibadet mahallerine zarar vermekten daha büyük hakkı ve sorumluluğu içinde barındırır (Frager 2003: 48).

Hiçbir mekânla sınırlandırılmayan Hakk'ın "sığıdığı kalp", erdemli akıl ve ruh mimarlarının doğrudan muhatabı ve terbiye alanı olan gönüldür. Gönüllerin imarı ve irşadı, Türkistan'dan Garb'ın merkezlerine kadar ulaşan/erişen "gönül felsefesi"nin tefekkür ve tezekkür külliyyâtıyla beslenlenmiştir/bezenmiştir.

Anadolu coğrafyasının gönül inşacıları, asırlardır hem bu topraklara hem de üzerinde yaşayanlara hayat ve nefes vermiş, ruh taşımışlardır. Bu öyle canlı ve dinamik bir ruhtur ki, insana insanlığını hatırlatmış, hazzın ve kontrol altına alınamayan duyguların terbiye edilip güzelleştirilmesini sağlamıştır. İşte bu akıl ve gönül mürebbilerinden birisi de, kökü Orta Asya bilim ve hikmet merkezlerine dayanan fakat kendi tesiri ve düşüncesi yerel alanların dışına çıkıp evrenselleşmiş kâmil bir insan, erenlerin ocağının velisi; yani Hacı Bektaş-ı Velî'dir.

I. Erenler Ocağının Veli'si

A. Peygamber Neslinden Bir Veli

Bektaşî geleneğine göre Hacı Bektaş'ın (ö.669/1270) soyu, Hz. Ali'ye dayanmaktadır. Altıncı imam Musa el-Kâzım (ö.183/799) neslinden Horasan'ın hükümdarı olan Seyyid İbrahim-i Sâni ile Hatem

Hatun'dan Nişabur şehrinde dünyaya gelen Bektaş, Lokman-ı Perende adlı bir mutasavvıf tarafından yetiştirilmesinin ardından Türkistan'ın büyük şeyhi Ahmet Yesevi'nin manevî işaretleri üzerine Anadolu'ya gelmiştir. Kırşehir civarında Sulucakarahöyük'te yerleşerek burada birçok derviş ve halife yetiştirmiş ve bunları çeşitli yerlere irşat görevi ile göndermiş, nihayet orada vefat etmiştir.

Geniş kitleleri etkileyen Hacı Bektaş Kutbeddin Haydar, Hacı Sultan, Akçakoca, Sarı Saltuk, Karaca Ahmet, Osman Gazi, Alaeddin Keykubat, Kırşehir Emiri Nureddin b. Cece gibi bir kısım siyasî ve sufi liderlerle görüşmüştür. *Vilâyetnâme* olarak tanınan *Menâkıb-ı Hünkar Hacı Bektaş-ı Velî*, Bektaşiler için Hacı Bektaş hakkında bilgilerin ana kaynağı bu kitaptır. Özellikle Ahmed Yesevi ile ilgili anane ve menkıbelerin Anadolu'daki metinlerini içeren en eski yazılı kaynak olması itibariyle önemi büyüktür (Aşıkpaşazade 1985: 195; Eflakî 1986: I, 57; Gölpınarlı 1958: 99, 137; Ocak 1980: 166; Köprülü 1991: 49-51, 112; Coşan (trz): XXXIII-XXXV; Melikoff 1998: 93-100; Öztürk 1995: 54-56; Eröz 1997: 53; Soyver 1996, 104; Ocak 1997: 53; Noyan 1998: I, 11 vd; Güzel 1998a: 16-33; Güzel 1998b: 5-8; Birge 1991: 35-56; Özköse 2003: 249-279; ayrıca Hacı Bektaş Velî'nin eserleri için bkz. Çetinkaya 1999: 348-350; Gündoğdu 2007: 36-56).

Asıl adı "Bektaş" olan Hacı Bektaş'ın babası, İbrahim-i Sâni diye bilenen Seyyid Muhammed b. Musa Sâni'dir. Yaşadığı döneme yakın kaynaklarda ve vakfiyelerde de kendisinden daima "Hacı Bektaş" şeklinde bahsedilmektedir (Aşıkpaşazade, 1985: 195-196; Coşan, trz: XX-XXI; Eflakî, 1986: I, 56).

Bektaş'a "Hacı" denilmesi, gençliğinde gösterdiği bir keramete bağlanı:

"Hocası Lokman-ı Perende hacca gitmiş, hac törenlerini yerine getirmiş, Arafat'a çıktığında yanındakilere "Bugün arafe günü; bizim evde yemek pişiriyorlardır." demiş. Horasan'daki Bektaş-ı Velî'ye bu söz malum olmuş; bir tepsiye yemek koyup bir anda tepsiyi Mekke'den Arafat'a götürmüş, halk bu olayı duyunca, ona Hacı Bektaş el-Horasanî demişler." (Gölpınarlı neşri, 1958:6; Köprülü 1991: 50).

B. Ahilikle Bağlantısı

Horasan'dan gelen Hacı Bektaş ile Anadolu'da Ahiler diye adlandırılan fütüvvet erbabı arasında birtakım bağlantıların bulunması doğal bir olay olmakla birlikte; gerçekten, Horasan Melâmet ekolüne mensup Mevlana gibi Hacı Bektaş'ın da çevresinde Ahi ünvanlı kişilere tesadüf edilmektedir. Mesela, Hacı Bektaş *Vilâyetnâmesi*, Anadolu esnaf ve zanaatkârlarının piri addedilen Ahi Evran ile Hacı Bektaş'ın çok samimi iki dost olduklarını yazmaktadır (Gölpınarlı 1968: 50-123; ayrıca bkz. Melikoff 1998:153-159).

İlk Hacı Bektaş sevenlerinin ahilikle ilgileri sebebiyle Bektaşîlik'teki tarikata giriş ayini, eşik öpme, kuşak bağlama törenleri, aynı kaseden şerbet içme adeti, kıyafetle ilgili teferruat, ayinlerde okunan dualar tamamıyla ahilikten alınmıştır (Coşan trz: XX-XXI; bkz. *İslâm Ansiklopedisi* 1993: X, 402-403; Melikoff 1998: 157-159).

C. Osmanlı'nın Bektaşî Geleneğine Saygısı

Osmanlı hükümdarları Yeniçerilerin piri sayılan Hacı Bektaş için, türbesinin etrafına binalar yaptırmışlar, vakıflar kurmuşlar, sebiller inşa etmişlerdir.

"Zamanla 'Hacı Bektaş Köçekleri' diye anılmaya başlanan yeniçerilerin 94. ortasında daima bir Hacı Bektaş vekili bulunur; değişen Bektaşî babalarının tacı yeniçeri ağası tarafından merasimle giydirilirdi. Bu iki teşkilatın karşılıklı sempati ve işbirliği yapması, II. Mahmud'un 1826'da Yeniçerileri ilga ederken Bektaşî tarikatının da kapatılmasına sebep olmuştur (Coşan trz: XXIX).

D. Gönül Sultanı'nın Erdemleri ve Hayat Felsefesi

"Hacı Bektaş-ı Velî, insancıl davranarak mümin olmayanları İslâmiyet'e ısındırmaya çalıştı ve böylece her türlü ibadeti hoş karşıladı. Ehli Beyt sevgisini, yaratılmışlar içerisindeki tüm sevgilerin en önüne koyan Gönül İnsanı, bu aşkı tüm insanların kalbine nakşetti. Türk diline canlılık vererek, duaların Türkçe yapılmasını devam ettirdi. Sohbet toplantılarında ilahiler ve nefesler okunması adetini sürdürdü. Şeref ve namusa önem verdi. Din kardeşliği esastan hareket ederek, insan sevgisini yayan Hacı Bektaş din ve vatan sevgisi üzerinde de

durdu. Allah için ve yurt savunması için fedakarlık yapılmasını istedi. Bunun için şehitliğin manevi derecesini hadislere uygun olarak övdü.” (Çubukçu 1987: 213).

Misafirperverlik üzerinde de duran Hacı Bektaş-ı Velî, insan gönlünü incitmenin sakıncalarını ve komşu hakkının önemini dile getirmiştir. Büyük Velî, haksızlık ve zulüm yapanları sohbetlerinde ikaz ederek, toplumsal dayanışma ve yardımlaşmayı kurmaya çalıştı. Küskünlerin barışmasını ve helalleşmesini toplumsal prensip hâline dönüştürdü. Tembellik ve miskinliği yererek, tasavvufun inceliklerini cemiyet içinde işledi. İslâmiyet’i, hakikat ve marifeti açıkladı. Hâramdan sakınmayı, gönül ve niyet temizliğine ağırlık verdi. İslâmiyet’i, eski Türk gelenek ve görenekleriyle uzlaştırarak sunmaya çalışan Hacı Bektaş, *Kur’an* yolundan da asla ayrılmadı. Kendisi hakkında çok yazılar yazılıp farklı yorumlar yapıldı. Belki bunun bir sonucu olarak kendisine ait olmayan düşünceler ona mal edildi. Tüm bunlara rağmen büyük mutasavvıfın fikirleri, zaman içerisinde İslâm coğrafyasının büyük bir kısmını etkiledi (Çubukçu 1987: 213-214; ayrıca bkz. Coşan trz: 3-4, 7-9, 14, 16, 29, 45, 112-121).

Bu girişten sonra öncelikle şu hususu belirtmemizin yerinde olacağını düşünüyoruz: Ele aldığımız çalışma, Hacı Bektaş-ı Velî’ye ait olduğunu kabul ettiğimiz *Makâlât* isimli eser çerçevesinde ortaya konmaktadır.

II. Âdem’in Ruhü (Can) Ve Cismi (Ten): İnsan

Hacı Bektaş, *Makâlât*’ında Hz. Adem ve insanın yaratılışı hakkında uzun uzun açıklamalarda bulunmuştur (Bkz. Coşan trz: 84-92, 97-104; Aydın 1996: 551-552).

İnsanın topraktan yaratıldığı hükmünün bir neticesi olarak Hacı Bektaş, beden her bir organının belirli coğrafyaların toprağından halk edildiğini bildirir. Bununla birlikte bu insanın yaratıldığı toprak, yeryüzünün medeniyet havzalarını işaret eder:

“Âdem’in vücudunu Medine toprağından yarattı. Başını Beytü’l-Makdis (Kudüs) toprağından; yüzünü, Ka’be toprağından; kulağını, Tûr-ı Sinâ toprağından; alnını, Medine’nin batı toprağından; ağzını, Medine’nin doğu toprağından; burnunu, Dımaşk toprağından; du-

daklarını, Berberiyeye toprağından; sakalını, cennet toprağından; dilini, Buhara toprağından; dişlerini Harezm toprağından; boynunu Çin toprağından; kollarını, Yemen toprağından; sağ elini, Mısır toprağından; sol elini, Fars toprağından; tırnaklarını Hıtay toprağından; parmaklarını, Sistan toprağından; göğsünü, Irak toprağından; karnını, Huzistan toprağından; sırtını, Hemedan toprağından; cinsi uzvunu, Hindistan toprağından; sırtını, hayâlarını, Bizans toprağından; oyluklarını, Türkistan toprağından; dizlerini, Kırım toprağından; dirseklerini, Antalya toprağından; topuklarını, Rum toprağından, ayaklarını, Frengistan toprağından yarattı.” (Coşan 1996: 84-85).

A. Nurların Sentezi: İnsan

Topraktan terekküp eden insan türünün ilk prototipi olan Hz. Âdem, ruhî eylem, erdem ve olguların nuruyla “en güzel şekilde yaratılma”, dolayısıyla “yeryüzünün halifesi” olma imtiyazına mazhar olur:

“Ondan sonra Hak Ta’âlâ, Âdem’in başını kudret nuruyla; gözlerini ibret nuruyla; alnını, secde nuruyla; dilini zikir nuruyla; dişlerini, Muhammed Mustafa nuruyla; dudaklarını, tesbih nuruyla; ensesini, kuvvet nuruyla; vücudunu, hilat nuruyla; sırtını yiğitlik nuruyla; göğsünü, ilim nuruyla; karnını yumuşaklık (hilm) nuruyla; belini izzet nuruyla; örtü (elbise)sünü, emanet nuruyla; oyluğunu, emrû nehiy nuruyla; bağırını, hoşnutluk nuruyla; dizini; rüku nuruyla; ayağını ibadet nuruyla; topuklarını, şevk nuruyla; dalağını, üns (yakınlık) nuruyla; ellerini, cömertlik nuruyla; tırnağını, şefaât nuruyla; gönlünü, tevhit ve iman nuruyla; bezedi sıvadı, saygı nuruyla düzeltti; vuslat nuruyla götürdü, Âdem’in toprağını Azrail’in eline verdi. Rahmet suyuyla yoğurdu; marifet suyuyla suvardı.” (Coşan 1996: 86).

Rahmet suyuyla yoğrulan ve rahmet suyuyla sulanan Âdem, bir zaman uyur ve şekillenmiş bir cıvık çamur hâline dönüşmesi beklenir. Akabinde insanın özü olan bu çamur kurur, yarılr ve pişmiş çamura andıran bir balçağa yerini terk eder. Dolayısıyla önce toprak olan arkasından şekillenen ve parça parça yarıma suretlerini tecrübe eden Âdem, sayısı ve süresi bilinmeyen bir zaman aralığında yatar. Ta ki Hâlık, kendisine ruh üfleyinceye ve ruha emredinceye kadar (Coşan trz: 84-88).

Akabinde ruh, Âdem'in cismine dahil olur. Ruhla beden birleşince insanî ihtiyaçlar hâsıl olur. Âdem de bunun ilk belirtisi olarak acıkır ve yemek ister. Nihayetinde ruh, Âdem'in bedenini mekân edinince; vücutta et, kan, damar ve sinir sistemi teşekkül eder (Coşan trz: 89).

B. Üç Karanlık ve Üç Aydınlik Evre

Hâlık, insanın yaratırken üç tür karanlık ve üç tür nesneyle aydınlığı halketti. Hacı Bektaş bu aydınlık ve karanlığın simgelediği anlamları izah eder:

“Çalap üç türlü karanlığı, üç türlü nesneyle aydınlattı: Birincisi dünya karanlığını ay, güneş ve yıldızlarla aydınlattı. İnsanı da üç türlü karanlıktan yarattı ve yine üç türlü nesneyle aydınlattı. Birincisi, çar anasır (dört unsur: toprak, ateş, su, hava) karanlığından yarattı; akıl nuruyla aydınlattı. İkincisi, cehalet karanlığından yarattı; ilim nuruyla aydınlattı. Üçüncüsü, nefis karanlığından yarattı; marifet nuruyla aydınlattı.” (Coşan 1996: 53).

“İlim ve marifet nurlarıyla aydınlanan insan, kendisine bahşedilen bu yüce özelliklerin bilinciyle, Hakk'ın yasakladıklarından sakınmalı ve uzak durmalıdır. Bu tür insanların amel ve hallerinin zâhir olması, ikinci dirilişin gerçekleşeceği mahşerde tahakkuk edecektir” (Coşan trz: 4).

İnsanın sahip olduğu dört gözün varlığını haber veren Hacı Bektaş için, bu gözlerin ikisi baş, ikisi ise gönül gözüdür. Baş gözüyle yaratılmışı, gönül gözüyle ise Yaradan'ı temaşa eder. Hâl böyle olunca Hâlık'ı sevmek duygusu olan şevk, gönül içinde nara dönüşür ve tüm bedene yayılır ve bu şekilde hareket başlar. Nitekim o hareket Hâlık'ın dostluğu içindir ve helaldir.

C. Canı Taşıyan Ten

Canı taşıyan tendir. Onun için Hacı Bektaş'a göre, şükür anında can nasıl şükrederse, ten de aynı onun gibi şükre dalar. Hâsılı, bir insanda gönül gözü olmazsa, Hakk'tan o insanın nasibi olabilir mi? Büyük Velî, mevcut hâli şu ifadelerle tasavvur eder: “...bir kimse şeker tatmamış olsa, adını bilmekle, tadını ne bilir?” (Coşan 1996: 39).

Küçük âlem olan insan, Hacı Bektaş'ın zihninde, büyük âlem olan dünyada her ne var ise, onun adeta bir maketi, kopyası veya yansıması şeklinde tezahür eder:

“İnsan vücudunda da en yukarıda baş vardır. Can hazineleri de baştadır. Şimdi, o; akıl, ilham, idrak, sevişmek, aşk-ı didar ve marifet de hazinelerdir ve başta asıdır. Marifet, yalnız bin arş gibidir. Başta asılı duranların her birisi de bin mülkten üstündür.

Baş, arşa benzer. Dünyada da gök ve yer var. Şimdi, insanın arkası göğe, tabanı yere benzer. Başı arka (sırt, omuz); arkayı da taban (ayak) götürür. Arşı gök, göğü de yer götürür, gökten ne yağarsa yer onu götürür.”

D. Akıl: Ay, Marifet: Güneş, İlim: Yıldız

Akıl aya, marifet güneşe, ilim de yıldız benzer.

Dünyada güneş doğar ve uyanır. Fakat marifet hangi gönülde doğarsa o gönül uyanır; başkası uyanmaz. Marifeti Âdem ilminde beyan edelim, inşallah.

Yedi kat gök var; ten de yedi kattır. İlki; deri, sonra et, kan, damar, sinir, kemik ve iliktir. İşte bunlar yedi kat göğe benzer.

Dünyada bulut ve yağmur var. Kaygı, buluta; gözyaşı yağmura benzer.

Dünyada dağlar da var. İnsanda da kemik başları, dağlara benzer.

Dünyada, gark edici yedi de deniz var. Tende de gark edici yedi deniz var: Birincisi gözdür; görmekten gark eder.

İkincisi dildir; söylemekten gark eder.

Üçüncüsü kulaktır; işitmekten gark eder.

Dördüncüsü kursaktır; eritmekten gark eder.

Beşincisi karındır; acıkmaktan gark eder.

Altıncısı, ağrı, sızıdır; ölümle gark eder.

Yedincisi sevdadır; mecnûnluk ile gark eder.

Dünyada, ırmaklar da var. Göz yaşı ırmaklara benzer.

Dünyada, köyler de var. Tenler köylere benzer.

Dünyada ağaçlar da var. Parmaklar ağaçlara benzer. Dünyada otlar ve çalılar da var; kıllar, otlara; kollar, çalılara benzer.” (Coşan 1996: 36-37).

E. Âdem'in Yaratılışı: İnsanın Şifresi

Hacı Bektaş düşüncesinde Âdemle ilgili hususlar, kapsamlı bir yer işgal eder. Bu duruma şaşırılmamak gerekir. Zira insan ile ilgili hemen

hemen her bilginin anahtarı ve şifreleri Âdem'in yaratılmasında ve sonraki hayatında gizlidir.

Hak, Âdem'i dört türlü nesneden meydana getirdi ve dört bölüğe ayırdı. Bu dört bölüğün kendilerine özgü ibadetleri, arzuları ve hâlleri mevcuttur. İnsanın halk edildiği dört nesneyle ilgili malumat yeryüzü tarihi kadar eskidir. Filozofların ve düşünürlerin üzerinde kapsamlı fikirler sürdüğü bu dört unsur, insanın yaratılması ve teşekkül etmesinin ana maddeleridir ki, bunlar toprak, su, ateş ve havadan oluşmaktadır (Coşan trz: 3).

F. İnsanın Kimyası: Su, Ateş, Hava, Toprak

Hacı Bektaş insanın ana kimyasını oluşturun bu dört maddenin görünen dünyadaki ve insan bedenindeki karşılıklarını haber verir:

“Dünyada dört türlü de su var: Birincisi, saf su; ikincisi, acı su; üçüncüsü, kavi su; dördüncüsü, pis kokulu sudur. Tende de dört türlü su var: Birincisi ağız suyu; tatlıdır. İkincisi, göz suyu; acıdır. Üçüncüsü burun suyu; kavidir. Dördüncüsü, kulak suyu; pistir. Dünyada dört türlü de ateş var: Taş ateşi, ağaç ateşi, yıldırım ateşi, cehennem ateşi. İnsanda da dört türlü ateş vardır: Ziyafet-yemek ateşi, şehvet ateşi, soğukluk ateşi, muhabbet ateşi.

Dünyada dört türlü de yel vardır: Dâbur, sabâ, cenup, şimâl. Tende de dört türlü yer vardır: Birinci yelin adı, câzibedir; insanın yediğini kursağına sürer. İkinci yel, hâzimedir; insanın yediğini kursakta bekler; Üçüncü yel, kâsimedir (taksimedem); yenen yemekleri damarlara dağıtır. Dördüncü yel, defî'adır (savurucu); yenen şeylerin kepeğini dışarı atar.” (Coşan 1996: 35).

G. İnsanın Ömür Cetveli: Mevsimlerin Halleri ve Namazın Vakitleri

Mevsimlerin hâllerinin her biri de, insan türünün tecrübe ettiği geniş zaman dilimleriyle karşılık bulur. Bu çerçevede, ilkbahar gençliğe, güz orta yaşlılığa, kış da yaşlılığa benzer. Ancak burada *Makâlât*, dört mevsime karşılık, insan ömrünün üç dönemine yer vermektedir (Coşan trz: 66).

Yine dünyada var olan iki deniz, daha doğrusu büyük su havzası, acı ve tatlı sular şeklinde ifade edilir. Kur'ân'dan referanslarını alan bu hususla, Hacı Bektaş, bu iki su türünün de birbirine müdahil olmadan

yeryüzünde varlıklarını sürdürdüğünü hatırlatır. Bu hâlin insandaki karşılığı ise, gözyaşının acı su, göz bebeği suyunun tatlı olması şeklindedir. Bu ikiside bir arada bulunmakla birlikte, birbirlerine karışmazlar. Zira gözün aslı yağdır; tuz tatlıya muhtaçtır. Göz bebeği suyu, tatlıdır. Eğer gözyaşı acı hâlde bulunmasaydı, göz kokar, göz bebeği suyu da tatlı bulunmasaydı göz göremez bir duruma düşerdi (Coşan trz: 66).

Yine dünyanın var olan potansiyeli, artma ve eksilmeyle karşı karşıya kaldığı gibi, insanlarda var olan kuvvet, kişiden kişiye farklılık göstererek artar ve eksilir. Dünyada mezarlık bulunduğu gibi, insanda da mezarlık bulunmaktadır. Bu çerçevede Hacı Bektaş, burun deliklerini mezarlık olarak nitelendirir. Burunun iki deliğinin biri dimağa, diğeri ise boğaza karşılık gelir. Mezar da, yani ölü de iki deliklidir. Biri cennete, diğeri ise cehenneme gider (Coşan trz: 67).

Vücuttaki süt, kan, safra ve balgam, Hacı Bektaş'ın dilinde pınarlar şeklinde ifade bulur (Coşan trz: 71).

Cennet ile anne rahmini birbirine benzeten Anadolu Ereni'ne göre, cennette yemek içmek var, ancak tuvalet ihtiyacı söz konusu değildir. Tıpkı anne rahmindeki çocuğun yiyip, içip de, idrar yapmadığı gibi (Coşan trz: 72).

Hacı Bektaş gözleri teraziye benzetirken, iki tür gözden bahseder. Bu gözlerin birisi zâhirî (dış), diğeri ise bâtınîdir. Ancak mutluluk, bâtından (kalp gözü) bakan içindir. Zira bâtından bakanın terazisi ağır, zâhirden bakanların terazisi ise hafif olur (Coşan trz: 73).

İnsanın yaratılış suretinin de Muhammed isminin harfleri üzere olduğuna inanan Bektaş-ı Velî'ye göre, insanın başı "mim", iki eli "hâ", karnı "mim", iki ayağı "dal"ı temsil eder (Coşan trz: 77).

Namazın "eda" emri de bu benzetmelerden nasibini alır. Büyük Velî için, namazın eda emri "Ahmed" adının harfleri üzerinedir. Elif kıyama, hâ rukûya, mim sücada, dal tahiyata benzer. Bununla birlikte Hacı Bektaş, insan ömrünü de beş vakit namaza benzetir. Bu kapsamda insanın çocukluk dönemi sabah namazına, erginlik dönemi öğle namazına, yiğitlik/delikanlılık dönemi ikindi namazına, orta yaşlılık dönemi akşam namazına, yaşlılık dönemi de yatsı namazına karşılık gelir. Yine uyumak ölüme, uyanmak ise ölüp tekrar dirilişi temsil eder (Coşan trz: 77-78).

H. İnsanda Var Olan Dünyada Var Olandır

Hacı Bektaş, dünyada her ne var edilmiş ise, o insanda vardır düşüncesini taşır. Hatta ona göre, insanda belki daha fazlası bulunmaktadır. Çünkü gönüllerdeki sınırsız ve sayısız sırrın mahiyeti ne anlatılmakta ne de kelimelerle ifade bulmaktadır (Coşan trz: 78).

Bir takım olumsuz ahlâkî vasıflar, Hacı Bektaş düşüncesinde, bazı din mensuplarının ve hayvan türlerinin özellikleri şeklinde gösterilir:

“Dünyada Yahudi ve Hıristiyan ile haça tapmak (onun peşinden gitmek, hâlif olmak) isteyenler var. Günahına bağlı olmak (günahta inat etmek) Yahudiye; şeriata uymamak Hıristiyana; Hak’tan dönmek haça tapmaya; açgözlülük yalana; öfkelenmek aslana; soğuk yaradılışlık domuza; şehvet yalkıya; sinirlenmek yılana; lanetlemek file; undan (nem) kapmak, (birisinin kuyusunu) kazmak kurda; hoyrat yaşayanlar ayıya; minnet bilmemek, hiçbir şey bilmeyen cahile benzer.” (Coşan 1996: 37).

“Hacı Bektaş, Hak Ta’âlâ’nın zâhîrî ve Bâtınî olduğunu bildirir. Ona göre zâhîrî, bu dünya, Bâtınî ise öteki dünyadır. Fakat bu dünya, nihayetinde harap olacaktır. Bunun gibi, insanın bedeni de nihayetinde toprakta yok olacak; toprağın bulunduğu bu âlem de faniliğe karışacaktır” (Coşan trz: 78).

III. Toplumdaki İnsan Modelleri

A. Erdemli/Olumlu İnsan Modelleri

Hacı Bektaş-ı Velî’nin insanları belli başlı dört gruba ayırarak, tanıtırken kullandığı âbid, zâhid, ârif ve muhip kelimeleri, tasavvufi kaynaklarda tasavvuf ehli için kullanılan tabirlerdir (Altıntaş 1986: 4; Öztürk 1995: 116-117).

Kur’an-ı Kerim’in de işaret ettiği gibi tasavvuf ehlinin kastettiği dereceleri (Bkz. Bayrakdar 1989: 37-41) anlatmak için kullanılan “şeriat, tarikat, marifet ve hakikat” tabirleri de mutasavvıflar arasında, sufinin ulaştığı manevi mertebeyi müteselsil olarak ifade eden ıstılahlardır ki, Hacı Bektaş düşüncesinde bu kavramlar önemli bir yekûn tutmaktadır (*Meydan Larousse* 1969: II, 250).

Anadolu ereni, zikrettiğimiz sıfatlarla andığı dört grup insanın yerine getirmekle mükellef olduğu görevleri belirtirken de esas olarak İslâm Dini’nin temel prensiplerini ortaya koymuştur.

Hacı Bektaş'ın *Makâlât*'ında insanlar için hangi sıfatları kullandığını, insanları kaç gruba ayırdığını, onlara nasıl hitap ettiğini ve neler tavsiye ettiğini görmemiz mümkündür. O, eserine insanların dört şeyden yaratıldığını ve dört grup olduğuna işaretle başlar:

“Hak Subhanehu ve Teâla Adem'i dört türlü nesneden yarattı, dört bölüğe ayırdı. Dört bölüğün de dört türlü ibadetleri, dört türlü arzuları ve dört türlü halleri vardır” (Coşan 1996: 2).

O bundan sonra, insanların dinî yaşayış ve manevi mertebe bakımından sırayla her birini katederek bir üst mertebeye ulaştığı zaman önceki hâlini terk edemeyeceğini dört dereceye ayırmakta; bunlar için “âbid, zâhid, ârif ve muhib” sıfatlarını kullanmaktadır.

“Birinci bölüm, âbidlerdir; bunlar şeriat kavmidir ve asılları yeldendir. Yel (Hava), hem şifa verici hem de kuvvettir; bu sebeple bunlar da gece gündüz Hakk'ın ibadetinden ayrılmazlar.” (Coşan 1996: 2).

Hacı Bektaş'a göre Şeriat, neyin haram ve helal, neyin de temiz veya pis olduğunu gösteren dinî hükümlerdir. Burada Hacı Bektaş'ın Şeriat'den neyi kastettiğini belirtmekte fayda var. O, Şeriat'ı şöyle tarif eder:

“Öyle ki bu dünyada ne varsa; helal, haram, temiz ve pis hepsi şeriat ile malum olur. Çünkü şeriat kapısı ulu kapıdır.” (Coşan 1996: 2).

Onun bu sözlerinden anlaşılacağı gibi, bir kişinin manevi mertebe bakımından yükselmesi için öncelikle Şeriat yolunu tutması gerekmektedir.

1. Âbidler

Hacı Bektaş, “âbidler” diye isimlendirdiği kişilerin avâm olduğunu, bunların kendilerini tam olgunluğa eristiremedikleri için birbirlerini incitebileceklerini, birbirlerine karşı kibir ve kıskançlık gösterebileceklerini belirtmekte düşman olabileceğine de dikkat çekmektedir. O, bir taraftan âbidlerin faziletlerini sıralarken, diğer taraftan onların zaafalarını da ortaya koymaktadır (Coşan trz: 14):

“İbadete gelince: Amel imandan ayırır ve iman ibadettir. Değme ibadet, imana ermez; küfür de günahdır ama değme günah küfre ermez.” (Coşan 1996: 8).

“... âbidlerdir; bunlar şeriat kavmidir ve asılları yeldendir. Yel (Hava), hem şifa verici hem de kuvvettir; bu sebeple bunlar da gece gündüz Hakk'ın ibadetinden ayrılmazlar. Yel esmeyin-

ce ekinler samanından ayrılmaz, bütün âlem kokudan helak olurdu. Öyle ki bu dünyada ne varsa; helal, haram, temiz ve pis hepsi şeriat ile malum oldu. Çünkü şeriat kapısı ulu kapıdır. Nitekim Çalap Celle Celalühu her çeşit nesnenin varlığını Kur'ân içinde yadetti: "Yaş veya kuru her şey apaçık bir kitap içindedir." (Coşan 1996: 2).

"Âbidlerin ibadetleri: Namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek, hacca gitmek, seferberlik olunca gazâ eylemek, cenabetten gusul ederek temizlenmek ve nefse ait arzuları istemeyip dünyayı terk ederek ahireti sevmektir.

Bunlar avâm (halk) taifesidir ve işi-gücü birbirlerini incitmektir. Kibir, haset, buğuz, cimrilik ve düşmanlık bunlarda her zaman görülür. Bunların taifesi hemen hemen bu kadardır." (Coşan 1996: 2).

2. Zâhidler

Zâhid olan insanları tanıtırken, onların aslını ateşe benzeten Büyük Velî, bu taifeyi, gece gündüz ibadet edip, korku ve umut arasında bulunan; nereden gelip nereye gittiklerini bilmeyen kimseler olarak tasvir etmektedir. Ona göre, bu guruptaki insanlar, buldukları makama kendi çabalarıyla gelmişlerdir (Coşan trz: 6-7).

Hacı Bektaş-ı Velî, zâhid olarak nitelendirdiği insanları da şöyle tanıtmaktadır:

"...zahitler(in) ... aslı ateştedir ve bunlar tarikat taifesidir. Bu sebeple gece gündüz yanmaları, kendilerinin yakmaları lazımdır. Her kim, bu dünyada kendisini yakarsa, yarın ahrette türlü azaplardan kurtulacaktır. Şunu iyi bilin ki bir kez yanan başka yanmaz" (Coşan 1996: 2).

"Zahitlerin ibadetleri; gece gündüz Tanrı'yı zikretmek, bismi'llâhirrahmâni'r-rahim'i her işte yâd etmek, korku ve ümit içinde olmak ve arzuları dünyada ahiret için yararlı işler yapmaktır. Halleri de ilm-i ledün (gayb ilmi)'ne ermektendir ve kendi bilgilerinden memnun kalmışlardır. Nerden gelip nereye gittiklerini bilmezler. Çünkü, bunlara hidayet kapısı açılmadı. Eriştikleri her mertebeye kendi gayretleri ile gelmişlerdir." (Coşan 1996: 3). Ulaştıkları mertebelere kendi çabalarıyla gelen zahitlerde öyle bir Allah aşkı vardır ki, onlar gece gündüz korkudan yanarlar (Coşan trz: 56).

3. Ârifler

Diğer taraftan Ârif olan insanları tasvir ederken, zâhidlerden farklı olarak, onların aslını suya benzeten Hacı Bektaş-ı Velî, bu guruptaki insanların içlerinde ne kötülükten ne de pislikten hiçbir şeyin bulunmadığını söylemektedir. O, suyun aslının da yeşil cevheri olduğuna, bu cevherin aslının da Allah'ın kendi kudretinden olduğuna inanmaktadır (Coşan trz: 10-11):

“Âzizim! Âriflerin aslı sudandır ve içlerinde pis şey bulunmaz. Suyun aslı da yeşil cevherdendir ve o cevherin aslı da Tanrı'nın kendi kudretindedir. Bunun için Tanrı Tebâreke ve Ta'âlâ âriflerini sever. Çünkü âriflerin aslı Tanrı'dandır; asıllarının aslını sevmesi şaşılacak bir şey değildir.

İnşallah, âriflerin ilmîni insanın kendisini bildiği yerde yâd edeceğiz.

Şimdi, şöyle bilmek gerekir ki, âriflerin ibadeti tefekkür ile dünya ve ahireti terk etmek; himmet nazarıyla velâyet beklemek ve Çalap Ta'âlâ'ya ulaşmak arzusudur. Âriflerin hâlleri ise bütün varlığa uyum göstermek ve kötü düşünceye kapılmaktır.” (Coşan 1996: 5).

Burada Hacı Bektaş, âriflik mertebesine ulaşmış kişinin artık dünya ve ahiret endişesinden uzaklaşmış olduğunu; kendisinin derin derin Allah'ı düşünerek, manevî mertebesinin yükselmesini beklemesi, istediğini sadece Allah'tan istemesi ve ümitsizliğe düşmemesi gerektiğini belirtmektedir.

Ârifler, Hacı Bektaş için, su mesabesindedir. Bu özellikleriyle onlar marifet ehliendir:

“...ârifler(in)..... aslı sudandır ve bunlar marifet taifesidir. Su, hem kendisi temizdir hem de temizleyicidir. Bu sebeple ârif de hem temiz olmalı hem de temizleyici.” (Coşan 1996: 4)

Ârifler nezdinde her sözün üç yüzü, önü ve arkası bulunur. Manâ ehli için ise, her sözün yetmiş iki yüzü ve bir arkası vardır. Ayrıklar, cahiller cehaletlerinin bir neticesi olarak kelimenin ardını söylerler ve kendilerini ateşe atarlar. Ancak ârifler, her kelimenin yüzünü söylerler ve böylece ateşten azâd olurlar.

Hacı Bektaş düşüncesinde âriflerin suya benzetilmesi boşa değildir. Zira su temizdir; temiz su herhangi bir kaba girerse o kap suya döner

ve sonunda su gibi arı bir hâle dönüşür. Bununla birlikte su içinde ve bulunduğu kapta başka bir şey kalmaz ve birikmez; rengi hemen belli olur; pisliği dışarıda bırakır, artırır ve arındırır.

Bunun gibi ârifler arılığı da zâhirdir, tekrar aslına ve özüne döner. Nitekim ârifler nezdinde şirk murdar ve pistir; onu içlerinde barındırmazlar, dışarı atarlar. Böylece onlar hem arındırlar hem de arıtırlar. Hakikatte bilinmesi gerekeni Hacı Bektaş şöyle ifade eder:

“Öyleyse, şöyle bilmek gerekir ki kendisini arıtmayan başkalarını da arıtmaz (aritamaz). Şeriat katında elbise ve tene pislik buluşsa, suyla yıkanınca temizlenir. Su, hem donu hem teni artırır, cenabeti giderir ve abdest revâ olur. Fakat, ârifler katında suyla ne elbise ne ten temizlenir ne de cenabet giderilip abdest revâ olur. Çünkü, yıkayıcı arınmayınca, yumaklık ile yıkanan şey arınmaz. Şimdi, insan gerek ki suya; su, gerek ki abdeste; abdest, gerek ki namaza; namaz, gerek ki Çalap Ta’âlâ’ya yarasın.

Bundan dolayı, azizim! İyi düşünmek gerekir ki kişide yaramaz fiil olmasın. Kişi her zaman temiz olmalıdır. İnsanın arısız (pis katışıklı) olmasına sebep içinde şeytan fiilinin olmasıdır.

Eğer inanmazsan bir kaba içki koy ve ağzını kapat ve denize bırak. O kabın dışını on yıl yıka. Kabın içindeki içki önceki eski içkidir ve murdardır (yine pistir).” (Coşan 1996: 4).

İman, ârifler katında akıl üzeredir. Ancak herkes imanın dil ve gönül üzere olduğuna inanır (Coşan trz: 14).

Diğer insanlardan farklı olan ârifler, öyle bir devlete nail olurlar ki, onlar kendi makamlarını görüp de muratlarına ermeden ruhları bedenlerden ayrılmaz (Coşan trz: 48). Onlar, “ayne’l-yakîn” içinde kendilerini bildiler (Coşan trz: 55).

Bunun neticesinde “Ârifler; raiyeti İslâm; mülkü ihsan; fermanı iman; tahtı marifet olan yere otururlar. Çalap Tanrı ile münacaât (yakarma-yalvarma) ederler.” (Coşan 1996: 37).

4. Muhipler

Hünkar Hacı Bektaş, muhiplerin sözlerinin hakikatini, insanın kendi içinde olduğunu, başka yerde aranmaması gerektiğini düşünmektedir. Zira, ona göre, -sufilerde olduğu gibi- kendisini bilmeyen bir insanın, Rabb’ini bilmesi mümkün değildir (Coşan trz: 13).

Hacı Bektaş, muhiplerin yerine getirmeleri gereken görevleri ve elde edecekleri sonuçları da şöyle açıklamaktadır:

“... Muhipler... hakikat taifesidir ve bunların aslı topraktandır. Toprak teslimiyet ve rızâyı temsil eder. Bu yüzden muhip de teslimiyet ve rızâ içinde olmalıdır.

Şimdi, muhip, arife şöyle sorar: Ya ârif! Tanrı Tebâreke ve Ta'âlâ Kur'ân'da şöyle buyurur: “Sizi yerden yarattık, oraya döndüreceğiz ve başka bir sefer yine oradan çıkaracağız.”

O hâlde şimdi, toprak toprağa, su suya, yel yele, ateş ateşe döner; sen neyle Hazret'e (Allah'a) varırsın? “Ben önce kimsem, yine O'yum” dersin.

Ârif, cevap verir: “Bu söz doğrudur ve ihtilaf yoktur. Ama, benim üç dostum vardır. Ne zaman ki ben ölürüm birisi evde, birisi yolda kalır; birisi ise benimle beraber gelir: Evde kalan malımdır, yolda kalan hısımlarım ve ailemdir, benimle beraber gelen ise iyiliklerim ve amellerimdir.

Öyleyse, eğer kötü ahlâkım ve kötü amelim varsa, bil ki bu, asıllı aslına döndüğü ve benzediği içindir.” (Coşan 1996: 5-6).

Muhiplerin ibadet ve taatı, Hakk'a yalvarma/yakarma, seyir ve gözlemdir. Arzularına nail olmak, Çalab'ı bulmak, kendilerini yitirmek, canları muratlarına ermek ve hâlleri birleştirip bir olmaktır.

Muhiplerin nâil olduğu nimetleri haber verirken Bektaş-ı Velî, bunları Çalap eserini seyretme, Çalab'ına yalvarıp yakarma ve Çalap aşkına müşâhedeye oturma şeklinde bildirir.

Hacı Bektaş muhipleri kendi ifadesiyle şöyle dillendirir:

“Eğer, muhiplere, Çalap Tanrı'yı nasıl bildin derlerse, onlar şöyle cevap verirler: Çalap Tanrı'yı kendimizden, kendimizi de Çalap Tanrı'dan bildik.

Muhiplerin sözlerinin hakikati insanın kendi içindedir, başka yerde arayan nasıl bulacaktır? Bu sebeple bir insan kendini bilmeyince Tanrı'yı nasıl bilecek ve görecektir.” (Coşan 1996: 6).

Âbidlerin, zâhidlerin ve âriflerin ibadet, arzu ve halleri birbiri nezdinde değil, fakat muhiplerin nezdinde geçer. Zira âbidler, zâhidler ve ârifler da'va (zâhir) ehli, muhipler ise ma'nâ (bâtın) ehliendirler (Coşan trz: 13).

Zâhidin varlık sebebi, ibadet bilmeden amel etmektir. Ârifin tefekkürü, Allah'ın var ettikleriyle uğraşdır. "Muhibbin, Mevlâ'ya Mevla ile münacaâtı amelidir." (Coşan trz: 56).

Muhipler "hakke'l-yakîn" içinde muratlarına nâil olunca Hakk'ı bildiler. Böylece canları muratlarına erdi (Coşan trz: 57).

Hacı Bektaş bu dört taifeyi, şu şekilde hulasâ eder:

"Dedikodu, dava ve şüphe âbidlerindir. İbadet, korku, ümit ve "ilme'l-yakîn" zahidlerindir. Fakat; tefekkür, sohbet, velâyet beklemek ve "ayne'l-yakîn" âriflerin; münacaât, müşâhede ve "hakke'l-yakîn" muhipleridir." (Coşan 1996: 31).

Dört insan grubunu vasıflarıyla tanıtan Hacı Bektaş, *Makâlât'*ında kırk makamı izah ettiğini hatırlatır. Takipçilerine de bu makamları bilip öğrenmelerini nasihat eder. Ona göre kırk makamdan birisi eksik olursa, hakikat gerçekleşmez; gereken şartlar noksan kalır.

Büyük Velî şöyle devam eder:

"Meselâ, bir kişi diliyle iman etse ve gönlüyle etmese öşürü, zekatı tam vermese, hacca giderken yoldan geri dönse, Tanrı Ta'âlâ'nın hükümlerinden birini bâtil saysa veya Muhammed Mustafa'yı inkâr etse, Hz. Muhammed'in sahâbelerinden birini haksız bilse, işlediği bütün ameller heba olur." (Coşan 1996: 18).

Hacı Bektaş-ı Velî, eserinde kırk makamı birer birer zikreder. Bu makamlar şeriat, tarikat, marifet ve hakikat ehlinin de özellikleridir.

5. Şeriat Ehlinin Vasıfları/ Makamları

Şeriat ehli olan bir kimsede bulunması gereken vasıflar şunlardır:

İman getirmek; ilim öğrenmek; namaz kılmak, zekat vermek, oruç tutmak, gücü yetene hacca gitmek, seferberlik olunca kaçmayıp düşmana karşı gelmek ve cenâbetten temizlenmek; helal kazanmak ve faizi haram bilmektir; nikah kıymaktır; hayz ve loğusalıkta cinsi münasebeti haram bilmektir; sünnet ve cemaât ehlinin olmak; şefkat; temiz yemek ve temiz giyinmek; emr-i bi'l-ma'ruf ve nehyi ani'l-münker, yani iyiliği emredip yaramaz işlerden sakınmak (Coşan trz: 19-22).

6. Tarikat Ehlinin Vasıfları/Makamları

Tarikat ehli olan kimsede bulunması gereken erdem ve vasıflar şunlardır:

Pîrden el alıp tövbe etmek, kötü hâlden dönünce tövbe veren Allah'ın kendisidir, şükür, sabır, ibadet etmek ve şehadet etmek; mürid olmak; nefis savaşında (mücahede etmek) olgunlaşmaktır; pişmektir; hizmet etmektir; ümit etmektir; hırka, zenbil, makas, seccâde, subha (yüz taneli tesbih), ibrat (iğne) ve asadır; sahip-makâm (makam sahibi), sahip-cemiyet (cemaat sahibi), sahip-nasihât (nasihat sahibi) ve sahip-mahabbet (muhabbet sahibi) olmak; aşk, şevk, sefâ ve fakirliktir.

Hacı Bektaş, tarikat ehlinin ulaştığı dereceyi, makam-ı can olarak görür. Ona göre can cana kavuşursa, yani Yaratılan Yaratan'a ulaşırsa, sevinmek, oynamak, zevk ve şevkle kendinden geçip hareket etmek, olağan bir hâldir. O hareket Halık'ın dostluğu içindir, helaldir, çünkü bu durum ilâhi nasip, hediye ve nimettir. Bu hâl kime nasip olursa, bunu belirtmelidir (Coşan trz: 23-28).

7. Marifet Ehlinin Vasıfları/Makamları

Marifet ehlinin erdem ve ahlâkı şunlardır:

Edep; korku; perhizkârlık; sabır ve kanaat; utanmak; cömertlik; ilim, miskinlik; marifet; kendini bilmektir (Coşan trz: 29).

8. Hakikat Ehlinin Vasıfları/ Makamları

Hakikat ehlinin erdemleri ve vasıfları da şunlardan meydana gelmektedir:

Toprak olmak; yetmiş iki milleti ayıplamamak; elinden geleni esirgememek; dünyada yaratılmış bütün nesnelere kendisinden emin olmasıdır; mülk sahibine yüzünü sürüp yüz suyunu (yaratılış sebebi olan Muhammedi nurunu) bulmak; sohbetinde hakikat sırlarını söylemek; seyr-i sülûk; sır; münacaât; Çalap Tanrı'ya ulaşmaktır (Coşan trz: 18).

Hacı Bektaş-ı Velî'nin düşüncesindeki insan tipolojileri çeşitli ve birbirinden farklılık gösterir. Şimdi tespit edebildiğimiz kadarıyla bu insan modelleri üzerinde durabiliriz. Öncelikle erdemli modellerin tespitini yapıp, tasvir edeceğiz; akabinde olumsuz ve erdemsiz modeller üzerinde duracağız.

9. Rahmanî Sultan ve Şeytanî Sultan

Gönül, Hacı Bektaş'ın gözünde bir şehir gibidir. Öyle bir şehir ki Allah her ne yarattıysa o şehirde bulunur ve o şehre sığar. Bu şehirde iki sultan vardır ki, biri rahmanî sultan diğeri ise şeytanî sultandır. Rahmanî sultan ve şeytanî sultanın özellik ve vasıfları şöyledir:

“Rahmanî sultanın adı, akıl, naibi iman ve subaşı miskinliktir. Yüreğin sağ kulağında yedi kale vardır. Hak her bir kalede bir muhafızı vekil kılmıştır. O muhafızların adı bir bir belirtilmiştir: İlim, cömertlik, hayâ, sabır, perhizkârlık, korku, edep.” (Coşan 1996: 21).

“Şeytanî Sultan, İblis'tir. Nefs de şeytanın nâbidir. Şeytanın subaşılari; kibir, haset, cimrilik, açgözlülük, öfke, gıybet, kahkaha ve maskaralıktır. Saydığımız bu yedi nesne onun muhafızları, yani kapıcılarıdır.

Haset, cimrilik, açgözlülük, dünyayı terk etmekle gider. Öfke, gıybet, kahkaha ve maskaralık da perhizkârlıkta gider. Bunların hepsi sabırla hayra döner. Kibrin aslı şeytan, miskinliğin aslı rahmandır. Ne zaman kibir gelse, miskinliği ona havale etmek gerek. Hasedin aslı şeytan, ilmin aslı rahmandır. Ne zaman haset gelse ilmi ona havale etmek gerek. Cimriliğin aslı şeytan, cömertliğin aslı rahmandır. Ne zaman cimrilik gelse, cömertliği ona havale etmek gerek.” (Coşan 1996: 28).

10. Cömert Kişi

Bektaş, cömertliği dört grupta ele alır. Farklı kategorilerden cömert modellerini tanıtır:

“Birincisi, mal cömertliği; zenginlerindir.

İkincisi, ten cömertliği, gazilerindir.

Üçüncüsü, can (ruh) cömertliği, âşıklarındır.

Dördüncüsü, gönül cömertliği, âriflerindir.” (Coşan 1996: 28).

11. İman Askerlerinin Komutanları

İman askerlerinin komutanları olarak tarif edilen kişilerde şu nitelikler mevcuttur.

“Edep dileyen korkuyu, korku dileyen perhizkârlığı, perhizkârlık dileyen sabrı, sabır dileyen utanmayı, utanmak dileyen cömertliği, cömertlik dileyen miskinliği, miskinlik dileyen ilmi, ilim dileyen marifeti, marifet dileyen canı, can dileyen aklı, akl dileyen Çalap Ta'âlâ'yı sever.” (Coşan 1996: 28).

12. Can

Hacı Bektaş'a göre, can iki türlüdür: Can ve Cânân. Ancak onun düşüncesinde can bir başka açıdan da üç türlü şekilde ele alınır:

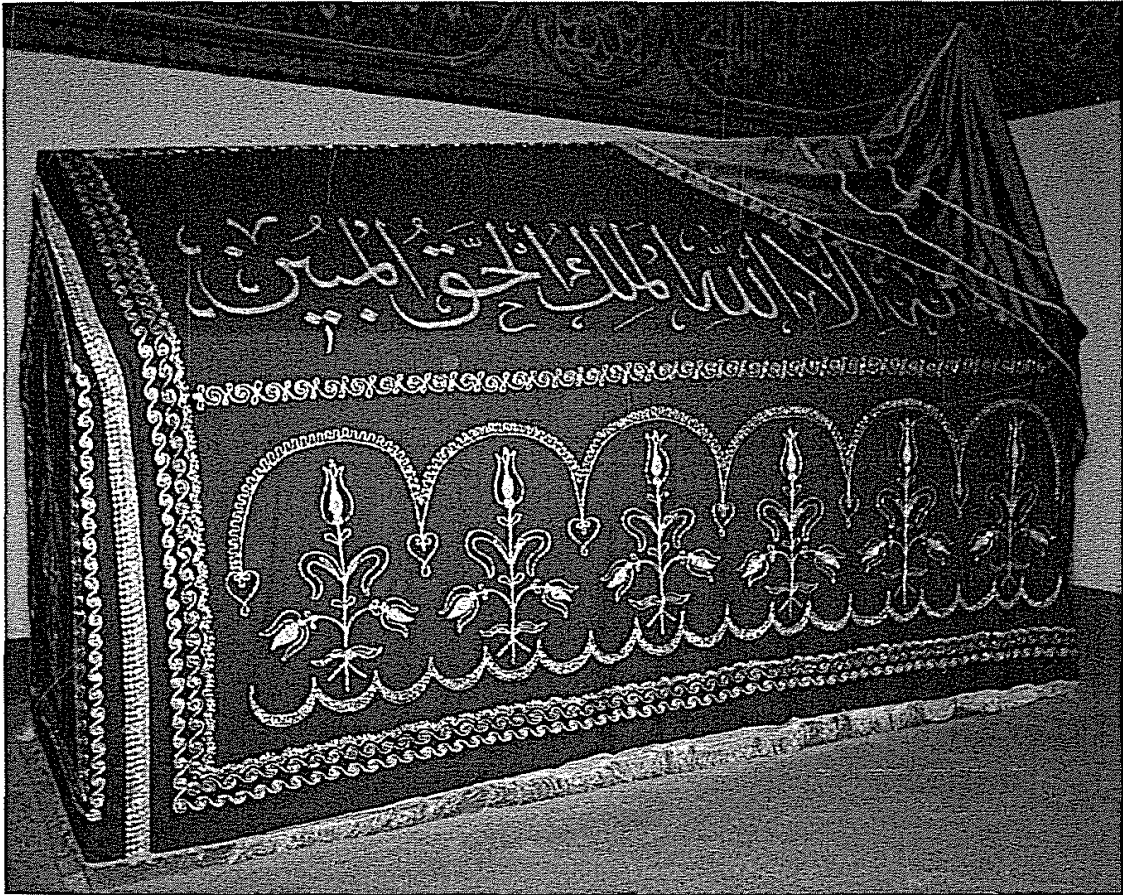
"Birinci cana, cismanî ruh denir ki teni diri kılar; diken battığını ve kıl çekildiğini duyar.

İkinci cana, maâş ruhu, yaşama ruhu denir. Yer, içer; acıkır ve susar.

Üçüncü cana, ruh-ı reân (yürüyen, akan ruh) denir ki ten uyunca uyanır. Yani uyku rahatınız, der; hemen her zaman ten rahatı için değildir. Bundaki mana şudur: Üç kişiye söz yoktur.

Bunlardan ilki reşit olmayan çocuk, ikincisi deli, üçüncüsü de uyanıncaya kadar uyuyan insandır." (Coşan 1996: 22).

Büyük Velî, canın ölü mü yoksa diri mi olduğunu ârife sordurur. Cevabını da şöyle verir: Onlar ki üç canlıdır; ne diri ne ölüdürler. Şayet ölü olsaydılar, ölüer makamında, diri olsalardı diriler makamında olurlardı (Coşan trz: 44).

Hacı Bektaş Veli'nin Sandukası

Balım Sultan Türbesi Mezarlığı

13. Ölüm(lü)

Ölüm, Hacı Bektaş katında iki çeşittir. Ona göre bazılarının canı, bazılarının da teni ölür. Canları ölenlerin tenleri hayatta yaralı, gönülleri hastadır. Canın ölümü, nefis hastalığından kaynaklanmaz. Ancak can içinde bir maraz vardır ki, ona “inkâr hastalığı” denir. Marifet ulu bir hâkimdir ki, candaki inkâr hastalığını tedavi eder; ilaçla canı canlandırır, tazeler (Coşan trz: 44-45).

14. Mürid

Tarikatın ikinci makamını mürid olduğunu bildiren Hacı Bektaş, bu çerçevede müridliğin üç hâlini zikreder. Bunlardan birincisi mutlak müridliktir ki, şartsız olarak şeyhine itaat eden kimsedir. Mecazî mü-

ridliğe gelince, bu kimse de zâhirden şeyhinin isteği üzerinedir; ancak bâtında kendi istediği gibidir. Mürted mürid ise, şeyhinin beğenmediği tavırları karşısında hemen yüz çeviren kişidir (Coşan trz: 25-26).

15. Mümin

Dünyada mümin, kafir ve münafığın varlığını hatırlatan Hacı Bektaş için, ilham inanan insana benzer (Coşan trz: 67).

16. Er Kişi

Erdemsizlik, insanların her an karşı karşıya kalabileceği olumsuz bir vasıftır. Ancak er kişi; her an gönül şehrinin arıtıcı, arındırıcı ve gaflete düşmeyen kimsedir (Coşan trz: 55).

17. Devletli Kişi

Devletli kişi, Hacı Bektaş katında, canını gaflet girdabından sakındıran, kendini bilen kimsedir (Coşan trz: 67). Nitekim kendini bilmek, huzurda olmak ve kabri mekan kılmak, devletli kişilere özgü sıfatlardır. Bu anlamda devlet; edep, akıl ve güzel ahlâkın bir araya gelmesidir. Üç özelliğin bulunduğu kişiler, ulu zatlardır (Coşan trz: 101).

18. İlim Büyükleri

Din bilgini olan Hacı Bektaş-ı Velî için, âlimlere anne ve babadan daha fazla hürmet ve saygı göstermek bir zorunluluktur. Zira anne ve baba, çocuklarını dünya bela, ateş ve musibetlerinden muhafaza ederler. Ancak âlimler, Müslümanları, ahiret bela, ateş ve musibetlerinden muhafaza ederler (Coşan trz: 106).

19. Gönül İnsanı

Gönül insanını kuşa benzeten Büyük Velî'ye göre, bu tam bir benzeviş değildir. Zira kuş uçarken bazen azar, ancak gönlün böyle bir hâli olamaz. Hakikatte gönül ile Hak Ta'âlâ arasında bir setre vaki değildir (Coşan trz: 74).

20. Dünyadaki Padişahlar

Hacı Bektaş düşüncesine göre, dünyada, başında tacı, boynunda gerdanlığı, üstünde hilâtı olan, fermanları, tahtları, ülkesi ve halkları olan padişahlar bulunmaktadır. O, bu ifadeleri şu sembollere karşılık kullanır: "... tevhid, tac; ibadet gerdanlık; Müslümanlık hilât; ferman iman; taht marifet; memleket ihsan; raiyet (bağlı olan halk) İslâm'dır." (Coşan trz: 70).

21. Şehitler ve Peygamberler

Şehitler ve peygamberler, Hacı Bektaş'a göre, derece ve makam bakımından birbirinden farklıdırlar. O, mertebe farkını, şu şekilde ifade eder:

“Şehitlerin mertebeleri, peygamberlerin mertebelerinden beş derece fazladır. Bu mertebelerin birincisi; peygamber ölünce yıkanır, şehitler ölünce yıkanmaz. İkincisi, (öldükleri zaman) peygamberlerin elbiseleri çıkarılır şehitlerinki çıkarılmaz. Üçüncüsü, peygamberleri kefene sardılar, şehitleri sarmadılar. Dördüncüsü, peygamberler ahirette seçerler, sonra şefaata ederler; şehitler ise, mahşer gününde, kendi kavim, kabile, hısım, akraba, kardeş ve yanlarına her kim gelirse hepsine şefaata ederler. Hak Ta'âlâ birinin yüzü suyu hürmetine diğerlerini affeder hepsini cennete yollar. Beşincisi, peygamberleri yılda bir defa; şehitleri her gün ziyaret ederler.” (Coşan 1996: 55-56).

22. Âşıklar

Aşk, Büyük Velî'nin gözünde, Hakk'ın kendi ateşidir. Âlemi tutuşturan bu ateşin ocağı da erenlerin ve âşıkların gönlüdür. Nitekim aşk canı canlandırır ve yakar ki, buna muhabbet ateşi denir (Coşan trz: 48).

23. Marifet Erbabı ve Erenlerin Gönlü

Marifet, ulu bir “haseki” ve ulu bir “hâkimdir.” Buradan hareketle Hacı Bektaş, marifetin candaki inkâr marazına son veren heybetinden bahseder. Öyle ki, marifet ilacıyla can tazelenir (Coşan trz: 45).

Bu anlamda, Çalab, layık olanların gönüllerini, marifet nuruyla aydınlatır. Marifet erbabı, insanların gönüllerini hikmet ve irfan ışıklarıyla nurlandırır.

Hacı Bektaş, marifet ehlini o kadar yüceltir ki, günde yedi kere onların ayaklarının tozunu ezip içmenin erdeminden bahseder. Zira, marifetli gönül, erenlerin gönlüdür. O gönül ki, Çalab'ın ulu hazinesi ve nazargâhıdır.

Yine marifet, gönülleri diri tutar ve gönül gözünü, görünmeyen âlemlere açar. Ancak Yaratan'a layık olmayanlar marifet nimetinden nasiplenmezler (Coşan trz: 45).

24. Âkil (Akıllı)

Üstadın insanlar için kullandığı vasıflardan biri de “âkil” yani “akıllı” sıfatıdır. O akıllı kişinin üç bekçisinin bulunduğunu, bu üç bekçinin gönülden rızayı ve dünya sevgisini çıkaracağını, şeytanın da bu üç erdemden (sabır, haya, kanaat) korktuğunu ifade eder (Yılmaz 1989: 89).

Bektaş'ın burada zikrettiği hususlar, kendisinden sonra gelişen tarikatlarda da dervişlere telkin edilenler arasında yer almaktadır (Yılmaz 1989: 89).

Hacı Bektaş, insanlar için bazı tabirler kullanmaktadır ki, bunlar herhangi bir grup, derece ve mertebe ifade etmeden her türlü insanı içine alan tabirlerdir.

Bu tabirlerden hareketle insanı nasıl tanımladığını gösterip onlara verdiği tavsiyelerden örnekler verelim: “Kul, Çalap Tanrı'ya kırk makamda erişir, dost olur. O kırk makamın onu şeriat; onu tarikat, onu marifet, onu da hakikat içindedir.” (Coşan 1996: 8).

25. Kişi

“Üç kişiye söz yoktur: Bunlardan ilki reşit olmayan çocuk, ikincisi deli, üçüncüsü de uyanıncaya kadar uyuyan insandır.” (Coşan 1996: 22).

26. Her kim

“Kim Çalap Tanrı'ya gönülden tanıklık yapmazsa, mutlak kafirdir. Öte taraftan diliyle tanıklık yapıp da gönlü ile inanmazsa münafıktır.” (Coşan 1996: 8).

B. Erdemsiz/Olumsuz İnsan Modelleri

Hacı Bektaş-ı Velî'nin, insan tipolojileri içinde müspet karakterlerle birlikte menfi modeller de söz konusudur. O, olumsuz insan modellerine, *Makâlât*'ta yeri geldiğinde değinmektedir.

1. Mal Biriktirenler

Mal biriktirenlere acıyan Büyük Velî, dünyalık toplayanların ahirette çetin azaplardan nasıl kurtulacaklarını sorarak onların akıbetleri için endişe eder (Coşan trz: 6).

2. Kâfir

Hakk'a gönülden ve içten şahadet etmeyen kimse, Hacı Bektaş'ın zihninde ve gönlünde şeksiz şüphesiz kâfirdir, inkâr içindedir (Coşan trz: 14). Ayrıca o, vesveyi de kâfire benzetir (Coşan trz: 67).

Aynı zamanda kafir olan kimse, insanların dinlerinin, tenlerinin ve mallarının düşmanıdır (Coşan trz: 107). Bektaş, kâfirlerin özelliklerini de şöyle tespit eder:

"Kişiyi kâfirden daha büyük düşman üç şey vardır: Birincisi, nefsin arzuları; ikincisi, kibir ve sapkınlık; üçüncüsü, yalancılık ve hileciliktir. Bu üç şey, İblis'le ortaktır; müminleri yoldan çıkarırlar." (Coşan trz: 56).

3. Münafık

Lisaniyla şahadet eden, ancak gönlü ile Çalab'ı tasdik etmeyen, dinde olduğu gibi, Bektaş'ın da katında münafıktır (Coşan trz: 15).

4. İblis

Kâfirden daha çetin bir düşman vardır ki, Hacı Bektaş'a göre, o da İblis'tir. Zira İblis, kulu Allah'a boyun eğmekten ve mütevazılıktan uzaklaştırıp cehenneme gitmesine, dolayısıyla ebedî hayatının hüsrana sebep olur. Ancak kâfir seni veya sen onu öldürürsen cennet sana vacip olur. Yine öldürürsen gazi, ölürsen şehit olursun. Şu halde kâfir, İblis kadar tehlikeli bir düşman değildir (Coşan trz: 107-108). Zira onun yaptığı her hamle, muhatabını cennete göndermektedir.

5. Düşman

Hz. Muhammed'in savaş dönüşünde "küçük savaştan büyük savaşa gidiyoruz" dediği gibi, Hacı Bektaş da dünyadaki düşman ve savaşa dikkat çeker. Bu kapsamda o, nefsi düşman olarak görürken, nefsin arzularına tabi olmamayı da savaş olarak nitelendirir (Coşan trz: 67).

6. Gönülleri Karışık Kibirli İnsanlar

Yukarıda belirtildiği üzere gurur ve kibri İblis'in hâlleri olarak değerlendiren Bektaş, gönülleri karışık ve kibirli insanların ruhlarını iddiacı olarak görür. Daha da ileri giderek, ruhların Hakk'la ahitleşmesini hatırlatarak bu kimseleri şöyle tanımlar.

"(Onlar), "elest" bezminde "yok" diyenlerdir. Bunlar hayvanlar gibidir. Üç (türlü) can (ruh) bunlardır ve hiç tınmayanlar "doğrusu daha sapık ve şaşkıncıdır." (Coşan 1996: 23).

Sonuç

Hacı Bektaş düşüncesinin ulaştığı son nokta, Allah'ın kendisini akıl, bilgi ve gönül ile donattığı insandır (Fıglalı 1994: 176; ayrıca bkz. Coşan trz: 15-16, 34, 45, 51, 63, 69, 71, 103).

Velî, kul ile Tanrı'nın yakınlığını önemseyerek, münacat adını verdiği ve Allah'a O'nu görüyormuş gibi kulluk etmenin gerekliliğini ifade eden hadisin, insanlarca rehber kılınmasını gündeme getirmiştir. Ona göre insanın, 'Çalap Tanrı'ya kendilerinden, kendilerini de Çalap Tanrı'dan bildiklerini' söyleyen muhiplerin, ârif ve âşıkların, kısaca kâmil Velîlerin yolunda olması gereklidir. Bunun için insan, her şeyden önce içini tertemiz kılıp dış görünüşe önem vermemeli, tevazu sahibi olmalı, yetmiş iki milleti ayıplamamalı, bütün yaratılmışları Yaradan'dan ötürü sevmesini bilmeli, onlara karşı hoşgörülü ve emin olmalı ve daima münacat, aşk ve şevkle Allah ile biliş-buluş içinde bulunmalıdır (Fıglalı 1994: 177).

Gönül insanı Bektaş'a göre kâmil insan, her şeyden önce iç dünyası kirlerden arınmış insandır. O, mükemmel insan olma yolunda dış görünüşe hiçbir değer vermemektedir. Türk mutasavvıfının bu anlayışı, Horasan diyarındaki Melâmet ocağının ürünü olarak kendisini göstermektedir. Melâmet anlayışı – ki Bektaş'ın kişiliğinin dinsel yönünü oluşturuyor – Türklerin mert, sevecen fakat görüldüğü gibi olmayı esas alan karakterleriyle de uyuşmuş ve bu kaynaşma, hem Hacı Bektaş'da hem de Yunus'da zirveye ulaşmıştır. Bu Anadolu erenine göre din, iman ve insanlığın özü iç ve dışın aynı olmasıdır.

Unutulmamalıdır ki, Hacı Bektaş doğup, yetiştiği topraklardaki çeşitli milletler ve Arap mirasının karışımı ile Anadolu'daki Grek ve Bizans karışımını İslâm Kültürüyle kaynaştıran bir kişilik yapısına sahip olmuştur. O, insana ve insanlığa bakışında bütün dar ve peşin fikirlerin üstüne çıkmış, bütün insanları sevmeyi, başkalarını ayıplamamayı insan olmanın koşulu kabul etmiştir (Öztürk 1995: 118).

Hacı Bektaş'ın düşüncelerine baktığımızda, onun insanların varlık yapısını, ruhî vasıflarını iyi bilen ve bunları özümseyen bir sufî, bir gönül filozofu gibi olduğunu görmekteyiz. O, insanı "bilen, çalışan, inanan" bir varlık olarak ele almış; insanlığın ulaşmak istediği mükemmel olmanın yolunu göstermiş bir kişiliğe sahiptir. Eserlerinde, olgunluğa

ulaşmanın yöntemlerini ve usullerini takipçilerine göstermiş; insanların özelliklerinden hareket ederek, onları sınıflandırmış ve davranışları, düşünceleri aynı olanları bir gurup altında toplamıştır.

Şu hâlde, Hacı Bektaş-ı Velî, kâmil bir mutasavvıf, dine bağlı; bâtinî tarikat ve düşüncelerden uzak erdemli bir Müslüman; Türk – İslâm kültür ve fikir hayatına büyük hizmetleri geçmiş ve çok sayıda gönül insanı yetiştirmiş büyük bir düşünürdür (Bkz. Yılmaz 1989: 92-93).

Onun düşünce ve felsefesi, yüzyıllardır tükenmeyen ve tüketilemeyen ebedî hikmetlerle yoğrulmuş kesintisiz bir çizginin kutsal halkalarından birini oluşturmaktadır. Hacı Bektaş, “incinse de incitmeyen” bir insanı, model olarak sunmaktadır. Bu kâmil ve erdemli ideal insan, fayda, çıkar, haz ve benliğin kapanına kısılmış modern zamanların insanı değildir. Bilakis onun işaret ettiği insan, marifet ve hakikat nuru ve ruhuyla bezenmiş, özü sözüyle hemhal olmuş gönül insanıdır.

Modern zamanların insanı Hacı Bektaş-ı Velî'nin sekiz asırlık mirasıyla tanışmalı, buluşmalı ve anlamalı ki, görünen âlemlerle hakikatler âlemi arasındaki uçurumlar ve mesafeler ortadan kalkabilsin. Yaşadığımız çağın insanı, medeniyetlerin binlerce yıldır kazandığı/kesbettiği bilgi ve birikimin kendisine verdiği/bağışladığı kazanımların tarif edilmez kudretiyle hakikâtlere evreninin sâkini olmaya namzet olmalıdır. İnsanın kendi bünyesinde ve cemiyetlerin kucağında ortaya çıkan marazlardan ve kirlerden halas olmak için, Hacı Bektaş'ın gönül, akıl ve zihin dünyasının şifâ ve çare sunan hikmetli sözlerinden nasipdar olmak gerekir.

Kaynaklar

- Eflâkî, Ahmet (1986), *Ariflerin Menkıbeleri*, (çev: Tahsin Yazıcı), IV. Baskı, İstanbul.
- Altıntaş, Hayrani (1986), *Tasavvuf Tarihi*, Ankara.
- Aşıkpaşazade (1985), *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (hzl. A. Nihal Atsız), Ankara.
- Aydın, Mehmet (1996), “Hacı Bektaş-ı Velî’de Dînî Boyut”, *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* (Türklerde Hoşgörü Özel Sayısı – II), Ankara.
- Bayraktar, Mehmet (1989), *Tasavvuf ve Modern Bilim*, İstanbul.
- Birge, John Kingsley (1991), *Bektaşilik Tarihi*, (çev: Reha Çamuroğlu), İstanbul.

- Bolay, S. Hayri (1999), "Hacı Bektâş Velayetnamesinde İbadet Unsurları", *I. Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Veli Sempozyumu Bildirileri* (22-24 Ekim 1998), Ankara.
- Cebecioğlu, Ethem (1997), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara.
- Coşan, Esat (trz), *Hacı Bektâş Veli Makalât*, Ankara.
- Coşan, Esat (1996), *Hacı Bektâş Veli Makalât*, (sad: Hüseyin Özbay), Ankara.
- Çetinkaya, Bayram Ali (1999), "Bir Anadolu Ereni Hacı Bektâş Velî: Hayatı, Eserleri ve İnsan Anlayışı", *CÜİF Dergisi*, 3: 345-356.
- Çubukçu, İ. Agah (1987), *Türk – İslâm Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, Ankara.
- Çubukçu, İ. Agah (1983), *İslâm Düşünürleri*, Ankara.
- Devellioğlu, Ferid (1996), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, XIII. baskı, (yay. hzl: A. S. Güneyçal), Ankara.
- Eröz Mehmet (1997), *Türkiye'de Alevilik, Bektaşîlik*, İstanbul.
- Fırlalı, E. Ruhi (1994), *Türkiye'de Alevilik Bektaşîlik*, İstanbul.
- Frager, Robert (2003) *Kalp, Nefs ve Ruh*, (çev: İbrahim Kapaklıkaya), II. baskı, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülkadir (1958), *Vilâyetname Menakıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli*, İstanbul.
- Gündoğdu, Cengiz (2007), *Hacı Bektâş-ı Velî*, Ankara.
- Güzel, Abdurrahman (1998a), *Hacı Bektâş Velî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*, Ankara.
- Güzel, Abdurrahman (1998b), "Hacı Bektâş Velî'nin Hayatı ve Eserleri", *Genç Erenler*, 35: 5-8.
- İbn Manzur (trz), *Lisânu'l-Arap*, Beyrut trz, I.
- İslâm Ansiklopedisi* (1993), "Selçuklular" Mad., (MEB), İstanbul.
- Köprülü, Fuad (1991), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara.
- Melikoff, Irene (1998), *Hacı Bektâş Efsaneden Gerçeğe*, (çev: Turan Alptekin), İstanbul.
- Meydan Larousse* (1969), "Bektaşîlik" mad., İstanbul.
- Noyan, Bedri (1998), *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, (Basım yeri yok).
- Ocak, Ahmet Yaşar (1980), *Babailer İsyanı*, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1997), *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler* (Metodolojik Bir Yaklaşım), II. Baskı. Ankara.

- Özköse, Kadir (2003), "Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında Tasavvufî Zümre ve Akımların Rolü", *CÜİF Dergisi*, 7(1): 249-279.
- Öztürk, Y. Nuri (1995), *Tarihi Boyunca Bektaşîlik*, III. Baskı, İstanbul.
- Sovyer, Yılmaz (1996), *Sosyolojik Açıdan Alevî Bektaşî Geleneği*, İstanbul.
- Yılmaz, Ali (1989), "Hacı Bektaş Veli'nin Makâlât'ında İnsanlar İçin Kullandığı Sıfatlar", *Din Öğretimi Dergisi*, 18: 89-93.